
Operationalisering van het begrip eenzaamheid*

J. de Jong-Gierveld

1

Eenzaamheid is sedert vele jaren onderwerp van studies en bespiegelingen. Het verschijnsel eenzaamheid wordt daarbij in veel gevallen beschreven naar zijn negatieve kanten, in een aantal andere gevallen naar zijn positieve aspecten; beschrijvingen waarin eenzaamheid als verschijnsel op groepsniveau aan de orde wordt gesteld treffen we aan naast geschriften die eenzaamheid op individueel niveau behandelen. Van verscheidene kanten wordt de ernst en omvang van eenzaamheid als maatschappelijk probleem onderkend en worden vele, meestal echter speculatieve 'verklaringen' aangedragen voor het (vermeende) toenemen van het aantal eenzame mensen in de westerse samenlevingen.

Onderzoek waarin op dit proces wordt ingegaan is echter vrijwel afwezig (vgl. Nerviano and Gross, 1976). We hebben geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag hoe deze discrepantie te verklaren is. Een van de oorzaken zou gelegen kunnen zijn in het begrip eenzaamheid zelf. Bij eerste verkenning van het begrip komt men uit bij een algemene betekenis welke zich centreert rond 'gevoelens van gemis; problemen bij het leggen van contacten', enz. Voor gebruik in empirisch onderzoek blijkt dat dit algemene begrip moet worden toegespitst. Dan moet naast de algemene, gemeenschappelijke noemer waarop de connotatie van eenzaamheid berust, gezocht worden naar een nadere karakterisering, een wetenschappelijke invulling van het begrip eenzaamheid, in theoretische termen.

D.w.z. dat het algemeen bekende, uni-dimensionele begrip moet worden tot een meer-dimensioneel begrip, waarin o.a. aandacht voor een nadere differen-

* Dit artikel is de neerslag van werkzaamheden van een onderzoeksgroep 'operationalisering eenzaamheid', waarin verder participeerden: N. v. d. Heuvel, M. Pol-Aalberts, G. Smeding, A. Sonneveld, H. Steenvoorden en C. Zuidervaat, (voormalige) doctoraalstudenten van de vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Vrije Universiteit, Amsterdam.

tiëring naar (objectieve) situatie waarop de gemisgevoelens betrokken zijn én naar de wijze waarop deze gemisgevoelens worden geplaatst en beleefd. Deze nadere differentiëring van het begrip heeft alles van doen met de specifieke verschillen in situatie waarin bepaalde categorieën van eenzame mensen zijn gesteld.

Doel van dit onderzoek is na te gaan wat er leeft aan verschillende eenzaamheidservaringen en welke de betekenis is van deze eenzaamheidsgevoelens voor de direct-betrokkenen. In een latere fase willen we proberen te komen, in wisselwerking met de verkenningen in het veld, tot de formulering van een theorie welke de samenhang van vereenzamingsprocessen met andere sociale (sociologische), zowel als (sociaal-)psychologische veranderingen tracht inzichtelijk te maken. Dit verslag beperkt zich tot die fase van het onderzoek waarin de verkenning, conceptualisering en operationalisering van het begrip eenzaamheid aan de orde komt. Het is niet de bedoeling een universeel, abstract begrip te construeren. De uitbouw van het begrip omvat het opsporen van (a) de gemeenschappelijke component en (b) de verschillende subcomponenten of dimensies; en wel zodanig, dat is na te gaan of het algemene begrip én de verschillende subcomponenten door de empirie worden gesteund (vgl. Blumer, 1973, p. 54 e.v. en Blumer, 1974, p. 123 e.v.) Daarbij zijn we ons ervan bewust dat het realiteitsgehalte, de betekenis en de structuur van de onderlinge samenhangen tussen de te onderscheiden componenten voor de verschillende categorieën van betrokkenen sterk zal kunnen verschillen.

2 Het onderzoekskader

Bij de start van dit onderzoek waren gegevens bekend van een aantal onderzoeken waarin eenzaamheid, naar zijn algemene uni-dimensionele betekenis, — zijdelings — aan de orde was gesteld. Met behulp van dit algemene begrip bleken bijvoorbeeld oudere ongehuwde mannen vaker en intenser eenzaam dan gehuwde mannen. Het verschil in intensiteit van eenzaamheidsgevoelens tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen was nauwelijks van betekenis. De karakteristieken echter welke door gehuwden en ongehuwden met eenzaamheid verbonden worden, blijken — zoals te verwachten — totaal verschillend te zijn.

De meer systematisch opgezette speurtocht naar deze (groeps-) karakteristieke kenmerken van eenzaamheidsgevoelens werd gestart met een (inhouds-)analyse van de schriftelijk vastgelegde eenzaamheidservaringen van 115 alleenstaanden; allen betrokken bij het werk van de Hulpdienst in Nijmegen (zie ook: Knipscheer, 1974 en Vermeer en Dresselhuys, 1976). Een aantal relevant geachte categorieën rond eenzaamheid werd daaruit gedestilleerd. Sailante uitspraken, die min of meer karakteristiek leken voor bepaalde catego-

rieën van alleenstaanden, werden genoteerd.

In een poging tot nadere invulling van het begrip eenzaamheid is vervolgens voorzien in een serie van 59 gesprekken met mensen uit verschillende levenssituaties. Hoewel de medewerkers aan dit onderzoek zich tot de sociologische discipline rekenen hebben ze niet gekozen voor een sec-sociologische benadering, waarbij bijvoorbeeld gezocht zou kunnen worden naar een rechtstreekse relatie tussen eenzaamheidsgevoelens en bepaalde normen of het vervullen van bepaalde rollen. Het interesseert de onderzoekers in de eerste plaats wat eenzame mensen denken. De hierbij passende onderzoeksmethode is die van het persoonlijk gesprek, waarin voorrang voor de onderzochte en zijn waarneming en interpretatie van de situatie. Het zal niet verbazen dat bij de voorbereiding van deze gesprekken veel aandacht is besteed aan het scheppen van waarborgen voor een optimale relatie tussen de gesprekspartners. Naarmate een dergelijk gesprek vordert valt dan ook steeds een toenemende mate van vertrouwelijkheid te constateren, o.a. resulterend in een veelal langdurig 'gesprek-na-afloop'. Naar onze overtuiging ontvangt een interviewer juist in deze setting (mits de anonimiteit blijft gewaarborgd) een diepgang aan informatie die via andere weg slecht uiterst moeizaam te bereiken valt.

Mede geïnspireerd door de ideeën van o.a. Campbell en Fiske (1959) en de methodologische richtlijnen van Denzin (1970, p. 297 e.v.), werd gekozen voor het gebruik van een aantal, onderling op bepaalde punten verschillende, methoden van operationalisering, resp. waarneming van het begrip eenzaamheid. Zo werd binnen het interviewgesprek gebruik gemaakt van open, ongestructureerde gespreksonderdelen, naast meer directe vragen naar eenzaamheidsbelevingen. Tevens werd geprobeerd om datgene wat kwantificeerbaar is, ook op deze wijze vast te leggen en wel door middel van het gebruik van uitspraken ontleend aan gesprekken uit eerdere onderzoeksfasen. Een zekere systematisering of verzadiging van verschillende betekenis-componenten van eenzaamheid lijkt daarmee haalbaar te zijn. Gestreefd wordt naar een construct-validering van de zo te ontwikkelen operationalisering, met behulp van (delen van) de inhoudelijke en hulptheorie rond eenzaamheid.¹ Daarbij wordt ook gebruik gemaakt van een zgn. extern criterium: de inschatting van de eenzaamheidssituatie door de steekproefcontactpersonen. Vooruitlopend op het verslag van de resultaten van deze onderzoeksfase kan reeds worden vermeld, dat enkele van de voorlopig ingevulde sub-componenten van eenzaamheid ook via deze kwantificerende methoden herkenbaar worden. Andere componenten blijven te vaag, dubbelzinnig of te weinig precies om dat nu reeds te kunnen stellen. Dit verslag is mede bedoeld om aan te geven dat deze vorm van 'samenwerking' tussen kwalitatieve en kwantitatieve gespreksonderdelen o.i. de moeite loont. (Vgl. ook: Denzin, p. 119 e.v.; Glaser en Strauss, p. 129 e.v.; Nooy).

3 Het theoretisch begrip eenzaamheid

Op dit moment kan het theoretisch begrip eenzaamheid als volgt omschreven worden: 'een als onplezierig of ontoelaatbaar ervaren verschil tussen gerealiseerde en gewenste sociale relaties, met name wanneer de betrokkene zichzelf niet in staat acht bepaalde gewenste sociale relaties binnen redelijke termijn te realiseren'. We zijn het eens met o.a. Moustakas (1975, 1976) en Adams (1976) dat eenzaamheid ook positieve kanten kan hebben. Het gaat echter te ver eenzaamheid als *algemeen* verschijnsel te interpreteren als een positief te ervaren situatie. Vergelijk ook de paragraaf 'inbreng van de bevindingen van het nagesprek', waaruit blijkt dat slechts drie van de 59 personen melding maken van positief ervaren elementen van eenzaamheid. Een omschrijving van eenzaamheid die opvallende overeenkomst vertoont, is die van Sermat (1973): 'the intensity of loneliness is proportional of the discrepancy which an individual perceives to exist between the kinds of interpersonal relationships he sees himself as having at the time, and the kinds of relationships he sees as desirable, or would ideally like to have'.

Het begrip eenzaamheid wordt door mensen in verschillende situaties op verschillende wijzen nader ingevuld. Op dit moment hebben wij, ten behoeve van het onderkennen van (groeps-) karakteristieke verschillen in eenzaamheidsgevoelens de volgende subcomponenten of dimensies binnen eenzaamheid onderscheiden. De eerste dimensie grijpt aan bij kenmerken van de objectieve situatie waarop *gemisgevoelens* betrokken zijn. Van doorslaggevend belang daarbij is dat gegevens worden verzameld rond de *typen van relaties die (relatief sterk) worden gewenst én gemist*. Uiteraard zal dit per onderzochte categorie van ondervraagden sterk kunnen verschillen. (Vergelijk: Gordon, 1976, p. 26; Weiss, 1973, p. 17 e.v.; Wood, 1953, p. 11 e.v.). Hierbij behoren de subdimensies (1a) *typen en mate van gemis* en gemisreacties en (1b) de zgn. *aanpassings- en afweermechanismen*. Deze laatste regelen de persoonlijke (toelaatbaarheids)grens, die bepaalt of verschillen tussen gewenste en gerealiseerde relaties nog acceptabel worden geacht. Een onplezierig groot verschil tussen gewenste en gerealiseerde relaties kan naar zijn emotionele betekenis op twee manieren worden verkleind. De eerste loopt via 'aanpassing' van de doelstelling (doelverlegging). De tweede langs het emotioneel 'ontladen' van een ongewenst, onplezierig verschil, bijv. door rationalisaties of m.b.v. mechanismen zoals in de disengagements Theorie worden onderkend (Tews, 1974).

De tweede dimensie betreft de wijze waarop evt. gemisgevoelens worden geplaatst in een *toekomst-perspectief*. Hierbinnen worden weer twee subdimensies onderscheiden. Subdimensie (2a): de plaatsing van evt. gemisgevoelens in een eindig resp. *oneindig of uitzichtloos tijdsperspectief*. Subdimensie (2b) betreft de *perceptie van eigen vermogen of onvermogen* (evt. met behulp van an-

deren) een oplossing te vinden voor eenzaamheidsgevoelens. Juist t.a.v. dit aspect spelen allerlei factoren uit de situatie van de betrokkene een belangrijke rol. We denken bijvoorbeeld aan leeftijd, lichamelijke mobiliteit en psychische aspecten zoals sociale angst, sociale affiniteit, enz.

4 Probleemstelling

Is het reëel het begrip eenzaamheid te beschouwen als opgebouwd uit deze betekenis-componenten? Deze vraag leidde tot de volgende probleemstelling:

a In hoeverre zijn de binnen het begrip eenzaamheid onderscheiden (theoretische) dimensies nader te operationaliseren? Zijn deze dimensies empirisch herkenbaar?

Vervolgens leek het ons nuttig de volgende vraag te stellen:

b Levert het gebruik van verschillende methoden van operationalisering (en waarneming) van het begrip eenzaamheid verschil resp. overeenkomst in resultaten op?

Bij de beantwoording van deze vragen maken we gebruik van:

- de reacties van de ondervraagden op de verschillende, voor de betrokken dimensies relevant geachte uitspraken,
- informatie verkregen met behulp van de open vragen en het nagesprek.

Ten behoeve van de construct-validering is tevens aandacht besteed aan de samenhang met een externe inschatting van de eenzaamheidssituatie en de samenhang met de scoring op een reeds sinds lang in gebruik zijnde en valide gebleken eenzaamheidsschaal. Terwijl tevens enkele onderdelen uit de (voorlopige) theorie rond vereenzaming hierbij zullen worden betrokken. Deze theorie wordt geformuleerd, voortbouwend op de gesprekken met mensen in eenzaamheidssituaties, zowel als met behulp van inbreng uit de sociologische literatuur op dit gebied.

In de voorlopige theorie zijn o.a. aspecten opgenomen betreffende het wel of niet werkzaam zijn in beroepsarbeid, de mate van vervreemding welke de arbeid met zich meebrengt, relaties welke de directe woonomgeving te bieden heeft of juist niet weet te bieden, enz. Daarnaast een aantal sociaal-psychologische facetten zoals verwachtingen die men koestert van bepaalde (nieuwe) relaties, gevoelens van sociale angst, het beeld dat men van zichzelf heeft gevormd e.d. Van alle in de (voorlopige) theorie opgenomen min of meer relevante factoren, wordt door de betrokkenen-zelf de levensstaat centraal gesteld bij de beoordeling van de eigen eenzaamheidssituatie. De oudere weduwe koppelt haar eenzaamheidsgevoelens vrijwel exclusief aan het ontbreken van de echtgenoot; de gescheiden man relateert zijn gevoelens van eenzaamheid in veel gevallen aan de directe gevolgen van zijn levensstaat, met name het ontbreken van goede contacten met de (elders geplaatste) kinderen. (Ver-

gelijk ook: Weiss, 1973; Gordon, 1976; Knipscheer, 1975; Sociaal en Cultureel Rapport, 1976). Dit heeft ertoe geleid, dat de burgerlijke staat is meegenomen ten behoeve van de construct-validering, evenals de als zeer relevant genoemde mogelijkheden of onmogelijkheden tot het aangaan van contacten in de directe woonomgeving (de variabele woonrelaties). Uit de (sociaal-) psychologische factoren is eveneens een keuze gemaakt, in dit geval voor de variabele depressieve gevoelens. Deze variabele wordt in de literatuur frequent met eenzaamheid in verband gebracht (Seligman, 1975).

Ten behoeve van de toets op de construct-validiteit is een set (hulp-) hypothesen geformuleerd, zie de volgende paragraaf.

5 (Hulp-)hypothesen ten behoeve van de construct-validering van de (theoretische) operationalisering van het begrip eenzaamheid

1 — *Betreffende de interne structuur en semantiek* van het begrip eenzaamheid: (a) de (theoretische) operationalisering van het begrip eenzaamheid leidt tot een meer-dimensionele variabele; (b) het theoretisch begrip eenzaamheid is op te vatten als gekarakteriseerd door een structuur, waarvan de verschillende theoretisch onderscheiden (sub-) dimensies empirisch herkenbaar zijn. Gevoelens van gemis zijn daarbij gedacht als noodzakelijke voorwaarde voor aanwezigheid van eenzaamheidsgevoelens.

2 — *Betreffende soortgenoot of congruent validiteit* — Wanneer de theoretische operationalisering van eenzaamheid én de eerder geconstrueerde empirische operationalisering hetzelfde begrip beogen te 'meten', dan zullen de meetresultaten zoals bereikt met deze instrumenten, een zekere mate van samenhang moeten vertonen. Dit geldt eveneens t.a.v. de *externe* inschatting van de eenzaamheidssituatie.

3 — *Betreffende de functie van eenzaamheid in de inhoudelijke theorie*: (a) mensen die verschillen naar burgerlijke staat zullen onderling verschillen naar intensiteit van eenzaamheidsgevoelens. Verder zullen zij ook verschillen naar de voor hen karakteristieke (deel-) kenmerken van eenzaamheid. De theoretische operationalisering van eenzaamheid zal dit empirisch herkenbaar kunnen maken; (b) de mate van het ontbreken van relaties in de directe woonomgeving zal samenhangen met de intensiteit van eenzaamheidsgevoelens. De intensiteit van eenzaamheidsgevoelens zal sterker samenhangen met depressieve gevoelens, aangezien deze beide direct betrokken zijn op dezelfde, nl. subjectieve, componenten van het leven. Daarnaast zullen woonrelaties, als een meer objectief aspect, vrijwel uitsluitend gekoppeld zijn aan de relatief meest objectieve aspecten van eenzaamheid, i.c. de gemisaspecten.

6 De opzet van het onderzoek

De aard van het beoogde interviewgesprek, deels gestructureerd, deels met open vragen, en de emotionele geladenheid van het voornaamste gespreks-onderwerp, hebben de onderzoekers ertoe gebracht de gesprekken, in deze fase van de onderzoeken, zelf ter hand te nemen. Er is daarom gekozen voor een relatief kleine steekproefomvang: 59.

Contactpersonen uit kringen van kerkelijke en sociale hulpverlening bemiddelden bij de selectie van de onderzoekspersonen. Het is de bedoeling geweest dat daarbij de evt. aanwezige eenzaamheidsgevoelens van de te onderzoeken personen, *niet* als selectie-criterium zou fungeren. In de steekproeftrekking is rekening gehouden met een zekere gelijkmatige verdeling naar sexe en naar burgerlijke staat. Er is geen uitval, gezien de wijze waarop de contacten zijn gelegd. De ondervraagde personen wonen in Amsterdam of omringende (forensen-) gemeenten. De samenstelling van de groep ondervraagde personen is aangegeven in tabel 1. De interviews duurden gemiddeld ruim twee uur en 55 van de 59 interviews zijn gevolgd door een spontaan, informeel gesprek 'achteraf'.

Tabel 1: De ondervraagde personen naar sexe en burgerlijke staat

	mannen	vrouwen	totaal
ongehuwd	8	9	17
gehuwd	8	8	16
gescheiden	8	6	14
weduwnaar/weduwe	1	11	12
totaal	25	34	59

Noot: Van deze groep waren 13 personen 65 jaar of ouder: deze betreffen voornamelijk weduwnaars/weduwes. De overige personen zijn regelmatig gespreid over de leeftijdscategorieën tussen 25 en 64 jaar, resp. 11, 16, 11 en 8 personen omvattend).

7 Overzicht van de belangrijkste variabelen

(1) *Eenzaamheidsschaal (1969)*, zgn. *empirische operationalisering*. Een unidimensionele operationalisering van eenzaamheid, zoals door de onderzoeker ontwikkeld omstreeks 1969, bestaande uit zes uitspraken met voorgestructureerde antwoordcategorieën, is in dit onderzoek ongewijzigd opgenomen. Een overzicht van de opbouw van deze schaal en de percentages antwoorden '(sterk) mee eens' op deze uitspraken, een vergelijking van verschillende onderzoeken, is opgenomen in tabel 2.

Tabel 2: De percentages antwoorden '(sterk) mee eens' op de items van de eenzaamheidsschaal-1969; een vergelijking van enkele onderzoeken

	onderzoek oudere onge- huwden (de Jong-Gierveld, 1969)				vrouwelijke gezins- hoofden in de bij- stand (Van Bijsterveldt, 1975)	verplaatsings- onderzoek bejaarden (Coleman, Geront. Centrum Nijmegen, 1976)
	onge- huw- de man- nen	onge- huw- de vrou- wen	ge- huw- de vrou- wen	ge- huw- de man- nen		
Uiteindelijk moet je de moeilijke dingen toch alleen verwerken	81	81	78	67	95	95
Echte vrienden zijn moeilijk te vinden	75	66	75	70	80	70
Ik voel me soms wel eens eenzaam	54	49	43	23	77	40
Ik vind het soms moeilijk om duurzaam contact te leggen	48	41	40	30	66	49
Soms heb ik het idee dat je uiteindelijk toch alleen staat in de wereld	46	44	33	16	86	44
Als het er op aankomt, bekommert zich bijna niemand om je	24	16	20	15	54	28

De beantwoording van deze uitspraken door de ondervraagden van het onderhavige onderzoek is opgenomen in tabel 3.

(2) *'Theoretische' operationalisering eenzaamheid.* Deze operationalisering is gebaseerd op een voorlopige theorie rond het begrip eenzaamheid en de daarbinnen onderscheiden (sub-) dimensies. Voor elk van deze subdimensies: (1a) typen en mate van gemis en gemisreacties, (1b) aanpassings- en afweermecanismen, (2a) tijdsperspectief, (2b) (on-)vermogen werden items verzameld, deels uit vraaggesprekken afkomstig, deels uit literatuur rond dit onderwerp. In totaal 110 items. Een jury bestaande uit 24 medewerkers en doctoraalstudenten van de vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek werd ingeschakeld ten behoeve van de selectie van de items. De resterende 35 uitspraken, elk met 5 antwoordcategorieën lopend van sterk mee tot sterk oneens, zijn aan de ondervraagden ter beantwoording voorgelegd. De interviewers noteerden de reacties van de ondervraagden. Voor de

letterlijke tekst van de gekozen items zie tabel 4. (Voor een meer uitgebreid verslag, zie De Jong-Gierveld, 1975 en 1976, a).

Tabel 3: Antwoorden '(sterk) mee eens' op de items van de eenzaamheidsschaal (1969) voor de in het onderzoek 1975 ondervraagde groep als totaal (N = 59), zowel als voor de verweduwd (W), ongehuwd (U), gescheiden (D) en gehuwd (M) afzonderlijk

item code		T abs	T %	W abs.	U abs.	D abs.	M abs.
21	Echte vrienden zijn moeilijk te vinden	40	68	6	11	10	13
22	Uiteindelijk moet je de moeilijke dingen toch alleen verwerken	51	86	12	15	14	10
23	Ik voel me soms wel eens eenzaam	43	73	11	14	10	8
24	Ik vind het soms moeilijk om duurzaam contact te leggen	33	56	8	9	8	8
25	Soms heb ik het idee dat je uiteindelijk toch alleen staat in de wereld	32	54	9	6	9	8
26	Als het erop aankomt, bekommert er zich bijna niemand om je	11	19	5	2	3	1
		N=59		N=12	N=17	N=14	N=16

Tabel 4: Antwoorden '(sterk) mee eens' op de items van de theoretische eenzaamheidsvariabele, voor de ondervraagde groep als totaal (N=59), zowel als voor de verweduwd (W), ongehuwd (U), gescheiden mensen (D) en gehuwde mensen (M) afzonderlijk

item code	theor. sub- dim.		T abs		N=12 W abs	N=17 U abs	N=14 D abs	N=16 M abs	
417	1a	Ik mis mensen om me heen	20	34	6	5	3	6	n.s.
418	1a	Er is eigenlijk niemand die je aanwezigheid echt op prijs stelt	5	9	2	1	0	2	n.s.
419	1a	Je hebt eigenlijk niemand met wie je je vreugde of verdriet zou willen delen	13	22	7	4	2	0	p<.02
420	1a	Ik voel me alleenstaan	12	20	7	2	1	2	p<.02
421	1a	Er is niemand die speciaal belangstelling voor je heeft	8	14	4	2	2	0	p<.05
422	1a	Ik mis gezelligheid om me heen	19	32	6	8	3	2	p<.001
423	1a	Vaak voel ik me in de steek gelaten	14	24	6	4	3	1	n.s.

J. de Jong-Glierfeld Operationalisering van het begrip eenzaamheid

item code	theor. sub- dim.		T		N=12		N=17		N=14		N=16		x
			abs	%	W	U	D	M	abs	abs	abs	abs	
424	1a	Ik ervaar een leegte om me heen	18	31	6	5	3	4					n.s.
425	1a	Er zijn slechts weinig mensen met wie ik echt kan praten	34	58	7	12	7	8					n.s.
426	1a	Zelfs van je naaste familieleden kan je weinig belangstelling meer verwachten	22	37	6	7	4	5					n.s.
427	1a	Hoewel ik goede vrienden heb, mis ik toch een echtgenoot(e)	22	37	9	7	5	1					p<0.01
428	1a	Hoewel ik een aantal contacten met anderen heb, mis ik toch een man/vrouw die speciaal bij me hoort	21	36	9	8	4	0					p<0.01
429	1a	Ik mis een levensgezel	22	37	8	9	5	0					p<0.01
430	1a	Ik mis een echte goede vriend	17	29	8	3	5	1					p<0.05
431	1b	Er blijft op het gebied van goede relaties altijd wel wat te wensen over	44	75	10	12	10	12					n.s.
432	1b	Een mens heeft nu eenmaal geen tijd om alle vrienden en kennissen regelmatig op te zoeken	40	68	7	11	8	14					n.s.
433	1b	Ervaring leert je, dat je uiteindelijk beter 'alleen' kunt zijn	3	5	2	1	0	0					n.s.
434	1b	Een mens moet niet te snel klagen over alleen-zijn, dat werkt afschrikwekkend	53	90	12	15	13	13					n.s.
435	1b	Een ideale partner is toch niet te vinden	21	36	8	3	7	3					n.s.
436	2a	Ik heb perioden van eenzaamheid gekend, maar die perioden gaan altijd weer voorbij	52	88	11	14	13	14					n.s.
437	2a	Uiteindelijk is er geen hoop voor een eenzame in onze samenleving	11	19	5	0	2	4					p<0.05
438	2a	Eenzaamheid los je niet op, zelfs niet op de lange duur	12	20	5	3	1	3					n.s.
439	2a	Ik heb perioden van grote eenzaamheid gekend, maar vroeg of laat kom je er weer bovenop	39	66	10	11	12	6					n.s.

item code	theor. sub- dim.		T		N=12		N=17		N=14		N=16		x
			abs	%	W	U	D	M	abs	abs	abs	abs	
440	2a	Eenmaal eenzaam, blijf je eenzaam	8	14	5	1	1	1					p<0.01
441	2a	Het ergste van alles is, dat deze situatie zo uitzichtloos is	11	19	4	1	4	2					n.s.
442	2a	Elk mens is van tijd tot tijd wel eens eenzaam	57	97	12	17	13	15					n.s.
443	2b	Door jezelf open te stellen voor anderen, zullen je eenzaamheidsgevoelens verminderen	57	97	12	16	13	16					n.s.
444	2b	Voor eenzaamheid zijn geen oplossingen te vinden	4	7	2	1	0	1					n.s.
445	2b	Alleen goede vakmensen kunnen mijn eenzaamheid misschien verhelpen	3	5	1	1	1	0					n.s.
446	2b	Waar een wil is, is een weg, ook als het er om gaat je gevoelens van eenzaamheid te doorbreken	51	86	10	15	11	15					n.s.
447	2b	Je wordt minder eenzaam wanneer je zelf daaraan wat actiever werkt	56	95	12	14	14	16					n.s.
448	2b	De andere mensen zijn in wezen niet bereid je uit je eenzaamheid te verlossen	14	24	5	2	4	3					n.s.
449	2b	Geen enkel mens is in staat zelf van zijn eenzaamheid te genezen	11	19	5	2	1	3					n.s.
450	2b	Eenzaamheid is niet op te lossen, je moet ermee leren leven	13	22	9	2	2	0					p<0.01
451	2b	Als ik maar wat meer energie had, zou ik dit gevoel van eenzaamheid best snel kunnen wegwerken	20	34	6	5	7	2					n.s.

x) toetsingsresultaat op het verschil tussen de vier categorieën
(n.s. - niet significant)

(3) *Externe beoordeling van de eenzaamheidssituatie.* Uitgangspunt voor het gebruik van deze operationalisering is de assumptie dat diegenen die min of meer regelmatig, bijv. uit hoofde van hun beroep of functie, met bepaalde

mensen in aanraking komen (gegeven bepaalde voorwaarden inzake de aard van deze relaties), in principe deze anderen kunnen inschatten als al of niet gekenmerkt door eenzaamheidsgevoelens. De steekproef-contactpersonen hebben we, na afloop van het veldwerk, gevraagd deze inschatting te willen maken. De contactpersonen ontvingen een uitgebreide brief, waarin de sleutels tot de karakterisering uiteen werden gezet.

Enkele punten uit de brief: Van sommige mensen is misschien te zeggen dat zij zonder meer eenzaam zijn, van anderen dat zij dit zonder meer niet zijn. Tussen deze beide uitersten ligt een heel scala van min of meer eenzame mensen. Wij menen dat dit wat nader verfijnd kan worden aan de hand van de oplossingen die de mensen zoeken om uit hun eenzaamheid te komen. Wij denken hierbij aan twee soorten oplossingen, n.l. oplossingen van externe aard en oplossingen van psychische aard. Oplossingen van externe aard zijn dan bijv. . . . De vraag is natuurlijk of deze oplossingen ook echte oplossingen zijn. Wij menen dat dit niet altijd het geval behoeft te zijn . . . Vandaar ons onderscheid tussen: *wel* eenzaam, ondanks ingebouwde oplossingen en: *niet* eenzaam, dankzij De resultaten van deze inschattingen zijn te vinden in tabel 5.

Tabel 5: Externe eenzaamheidsvariabele. Inschatting door de contactpersonen van de situatie van de ondervraagden, gezien naar eenzaamheid; voor de ondervraagde groep als totaal (N=59), zowel als voor de verweduwd (W), ongehuwden (U), gescheiden mensen (D) en gehuwde mensen (M) afzonderlijk

Acht U de situatie van de respondent een situatie als van eenzaamheid?	T	T	W	U	D	M
	abs	%	N=12	N=17	N=14	N=16
0 ja, zonder meer	7	12	4	1	2	0
0 ja, ondanks ingebouwde oplossingen van zowel externe aard (vrijtijdsbesteding, werk, zoeken van 'vervangende' contacten) als van psychische aard (rationalisaties, verlaging wensen-niveau)	7	12	1	1	4	1
0 ja, ondanks ingebouwde psychische oplossingen	2	3	0	1	1	0
0 ja, ondanks ingebouwde externe oplossingen	6	10	2	2	2	0
0 neen, danzij ingebouwde externe oplossingen	8	14	1	2	1	4
0 neen, dankzij ingebouwde psychische oplossingen	5	9	3	0	1	1
0 neen, dankzij ingebouwde oplossingen van zowel psychische als externe aard	11	19	1	5	1	4
0 neen, zonder meer	4	7	0	0	0	4
0 niet in te schatten	9	15	0	5	2	2

Na samentrekking over de nominale categorieën van typen van oplossingen voor eenzaamheid resteert een variabele die als van ordinaal meetniveau

wordt geacht. Deze variabele is bij de validiteitstoetsing gebruikt. De interpretatie van deze variabele is aan te duiden als: intensiteit van eenzaamheidsgevoelens. Aldus werden 50 van de 59 ondervraagden nader gekarakteriseerd. In de overige gevallen bleek de contactpersoon onvoldoende op de hoogte van de situatie van de ondervraagden om een inschatting te kunnen geven.

(4) *Het open nagesprek.* Voortbouwend op wat binnen de interview-leidraad via allerlei invalshoeken aan de orde is gesteld over alleen-zijn en eenzaamheid, is gepoogd, nadat papier en pen waren weggelegd, een evaluatief gesprek aan te knopen over het onderwerp van onderzoek. Doel van dit gesprek is de voorlopige omschrijving van eenzaamheid, in een samengesprek tussen interviewer en ondervraagde, nader te preciseren en zo mogelijk *de kern* van het eenzaamheidsbegrip zoals het voor deze respondent, in zijn specifieke situatie, van toepassing is, te ontdekken en beschrijven.

Het bedoelde gesprek werd met 55 van de 59 geïnterviewden gerealiseerd! Het gesprek was in fasen gestructureerd, waarbij symbolisch-interactionistische richtlijnen werden aangehouden. Het gesprek werd achteraf (thuis) door de onderzoeker op papier vastgelegd.

(5) *Variabele: woonrelaties.* Deze variabele is bedoeld aan te geven welke mogelijkheden men heeft tot dagelijkse informele contacten met anderen, in de directe leefomgeving. Met behulp van antwoorden op verschillende vragen is door de interviewer een indeling gemaakt, vergelijk tabel 6.

Tabel 6: Woonrelaties zoals vastgelegd voor de groep ondervraagden als totaal (N=59), zowel als voor de verweduwen (N), ongehuwden (U), gescheiden mensen (D) en gehuwde mensen (M) afzonderlijk

	T abs	T %	W	U	D	M
alleenwonend	26	44	7	11	6	2
huisgenoot, kamerbewoner	7	12	4	1	2	0
samenwonenden	6	10	1	4	1	0
gezin zonder thuiswonende kinderen	6	10	0	0	4	2
gezin met kinderen	14	24	0	1	1	12
totaal	59	100	12	17	14	16

(6) *Depressie-schaal.* Ter bepaling van de mate van eventueel aanwezige gevoelens van depressie, is gebruik gemaakt van de door Van Rooyen ontwikkelde depressie-schaal. Deze omvat een serie van 34 soorten stemmingen en gevoelens: ongelukkig, actief, in de put, teneergeslagen, ontmoedigd, e.d.

De ondervraagden is verzocht 'alle woorden aan te kruisen die Uw gevoelens beschrijven'. De aangekruiste negatieve items alsmede de niet-aangekruiste positieve items worden gebundeld in een telscore met als minimum (0), niet-

depressief, en als maximum (34), zeer depressief.

Vergelijk voor een verdeling van de ondervraagden, tabel 7.

Tabel 7: Verdeling van de ondervraagden over de depressie-schaal van Van Rooyen

	T abs	T %	W	U	D	M
score 0 t/m 5	13	22	1	4	4	4
6 t/m 9	17	29	4	6	3	4
10 t/m 14	19	32	3	6	4	6
15 en hoger, zgn. 'klinische depressie'	10	17	4	1	3	2
totaal	59	100	12	17	14	16

8 Verloop van de veldwerkfase

Gegeven de zorgvuldige procedure waarlangs de medewerking van de respondenten werd verkregen bleek vanaf de start van elk der gesprekken een positieve taakopvatting van de kant van de respondenten aanwezig.

Zoals reeds is opgemerkt is veel zorg besteed aan de opbouw van een goede gespreksrelatie tussen ondervraagde en interviewer. Gegeven de intentie van de onderzoekers het begrip eenzaamheid open en zonder terughoudendheid te bespreken en gezien de bereikte vertrouwelijkheid van de gespreksrelatie kunnen we stellen dat de betrouwbaarheid van de informatie redelijk hoog kan worden ingeschat. Anders gezegd: dat de kans op response-errors tijdens het verloop van het gesprek kleiner zal zijn geworden.² Naast een relatief groot aantal 'men-antwoorden' in het begin van het interviewgesprek treffen we in verloop van het gesprek steeds meer persoonlijk beleefde aspecten van eenzaamheid aan. (Vergelijk Sonneveld, 1976; Bleeker, 1977).

9 Resultaten

9.1 *De toets op de hypothesen 1a en 1b* (zie par. 5.1) betreffende de meerdimensionaliteit en de semantische herkenbaarheid van de subdimensies binnen het begrip eenzaamheid, is uitgevoerd zowel met behulp van factoranalytische procedures op het uitspraken-bestand, als d.m.v. inhoudsanalyse op de weergave van de open gesprekken. We starten met de eerste aanpak, dus met behulp van factor-analytische procedures. Uitgangspunt daarbij waren de 35 items. Welke methode van factor-analyse ook werd toegepast (principal component met varimax rotatie of principal factor met oblique rotatie), steeds ble-

Tabel 8: Consistentie-toets op de interne structuur van het eenzaamheidsbegrip; theoretische operationalisering

In de rijen staan gerangschikt de items welke op semantische betekenis waren gepostuleerd als behorend tot de verschillende dimensies. In de kolommen staat de empirische bestemming van de items genoteerd, zoals deze uit de factor-analyses resulteerde. In de cellen de factor-ladingen

	1a dimensie gemisgevoelens			1b aanpassings- en verdedigings- mechanismen		2a tijds- perspectief		2b (on)vermogen	
	E ₁	E ₂	E ₃	E ₄	E ₅	E ₆	E ₇	E ₈	E ₉
item- code									
417		.66							
418								.73	
419	.64								
420									x
421			.52						
422		.61							
423			.59						
424		.77							
425			.52						
426			.63						
427	.76								
428	.89								
429	.87								
430	.54								
431				.57					
432				.69					
433				.49					
434					.70				
435					.38				
436							-.52		
437						.76			
438						.46			
439							-.80		
440								.68	
441						.45			
442							-.48		
443									x
444						.61			
445								.60	
446								.63	
447								.79	
448									.42
449					.40				
450									.51
451									x
Cronbach's alpha, coëff. voor betrouwbaarheid:	.87	.80	.72	.47	.14	.66	.64	.66	.73

x) niet significant opgenomen in één der factoren

ken de door ons theoretisch onderscheiden dimensies herkenbaar terug te keren. En wel als volgt:

— *de theoretische subdimensie 1a*, in de theorie omschreven als 'mate en typen van gemis en gemisreacties', keert terug in drie subsets van resp. 5, 3 en 4 items (zie tabel 8).

De factoren kunnen als volgt worden benoemd:

E₁, mate van gemisgevoelens m.b.t. een partner, resp. iemand die speciaal bij je hoort,

E₂, mate waarin men gevoelens van leegte, resp. een gemis aan gezelligheid ervaart,

E₃, mate waarin men gevoelens van verlatenheid van anderen ervaart.

Dit uiteenvallen van een continuüm in een aantal subsets of schalen, wordt in empirisch onderzoek vaker aangetroffen. De items, zoals verschillend verdeeld over het continuüm, bepalen qua semantische betekenis uiteindelijk toch verschillende subbeelden. In ons geval is dat ook niet zo verwonderlijk gezien de lengte van het continuüm. Ook Andrew & Reeder (1975) constateerden dat één continuüm uiteen kan vallen in subschalen. De twee subschalen die zij vonden bleken vervolgens meer te impliceren dan de twee polen van het enkelvoudige continuüm, hetgeen o.a. blijkt uit het feit dat de twee subschalen elk met verschillende variabelen correleren. Dit werd o.a. geconstateerd t.a.v. een 10-puntsschaal inzake 'well-being'.

— *de theoretische subdimensie 1b* omvatte 5 items rond 'aanpassings- en afweermechanismen'. Factor-analyse leverde twee subsets, resp. te benoemen als:

E₄, de mate waarin men zijn eenzaamheidsgevoelens (weg-) rationaliseert, en

E₅, de mate van zelfbeklag.

(De betrouwbaarheid van deze twee E-schalen is helaas aan de lage kant; α -coëfficiënt is resp. .47 en .14).

— *de theoretische subdimensie 2a*, het tijdsperspectief waarin eenzaamheid wordt geplaatst, omvatte 7 items. Uit de factor-analyse resulteerden twee subsets, n.l.:

E₆, de mate waarin eenzaamheid als uitzichtloos ervaren wordt, en

E₇, de mate waarin eenzaamheid als tijdelijk ervaren wordt.

Bij nadere analyse blijkt dat het verschil tussen E₆ en E₇ mede hierdoor wordt veroorzaakt, dat E₇ een aantal rationalisatie-aspecten bindt, zoals: 'vroeg of laat kom je er weer bovenop'.

— *de theoretische subdimensie 2b*, perceptie van eigen (on-)vermogen, omvatte 9 items. Ook hier leverde factor-analyse een meer-factor oplossing:

E₈, de mate waarin men eenzaamheid oplosbaar acht door eigen activiteiten, en

E₉, de mate waarin men (de oorzaak van eenzaamheid aan anderen toeschrijft

en) in zijn eenzaamheid berust.

Mede met behulp van tabel 8 constateerden we dat van de 35 eenzaamheids-items er 32 zinvol opgenomen zijn in de factoren. Daarbij dient tevens vermeld te worden dat 28 van de 32 items empirisch geplaatst zijn juist in die dimensie waarop ze ook theoretisch bedoeld waren!

Concluderend kan worden gesteld dat de veronderstelde meer-dimensionaliteit voorlopig niet verworpen kan worden.

De interpretatie van de subdimensies sluit aan bij de hieromtrent geformuleerde voorlopige theoretische noties.

Inbreng van de bevindingen van het nagesprek — We selecteren voor dit verslag die resultaten van het open gesprek, die rechtstreeks betrekking hebben op het herkennen van de dimensies uit het begrip eenzaamheid. In de 55 gerealiseerde nagesprekken werden in totaal 284 karakteristieken van persoonlijke eenzaamheidservaringen vermeld. Een sociologe, die verder niet bij het onderzoek betrokken is geweest, heeft de karakteristieken ingedeeld in categorieën. Deze categorieën komen grotendeels overeen met de door ons onderscheiden dimensies van eenzaamheid. Van de 284 karakteristieken waren er n.l. 72 betrokken op de gemisaspecten, subdimensie 1a; 55 items gaven aspecten weer t.a.v. het eenzaamheidstijdspectief, subdimensie 2a, en 63 items refereerden aan persoonlijk vermogen of onvermogen om uit deze situatie te geraken, subdimensie 2b. In deze verdeling van eenzaamheidskarakteristieken mogen we een duidelijke ondersteuning vinden van de subdimensies zoals door ons onderscheiden. De empirische herkenbaarheid lijkt daarmee opnieuw gevalideerd te zijn. Analyse van het materiaal van het nagesprek leverde daarnaast nog *belangrijke nieuwe inzichten* in de eenzaamheidsproblematiek op.

Op basis van het nagesprek werden 94 items genoteerd die op een of andere wijze expliciet *gevoelens of emoties* zoals verbonden aan eenzaamheidsbeleving tot uitdrukking brengen. De emotionele aspecten die in verband met eenzaamheid het meest frequent worden genoemd zijn te bundelen onder 'niet begrepen (kunnen) worden', in totaal 23 maal genoemd. Daarnaast werd 22 maal een karakteristiek genoemd die we onder de categorie-naam 'verdriet' samenbrachten en 20 maal werden aspecten van 'desoriëntatie' genoemd.

Deze drie categorieën van gevoelens behoren blijkbaar tot de meest centrale van de emotionele aspecten rond eenzaamheid. Dit wordt nog verder aannemelijk wanneer we zien dat veelvuldig combinaties van twee of drie van deze aspecten door de respondenten worden genoemd. Verder vallen te vermelden: 'angst', 'ontbreken van bescherming', in totaal 16 maal genoemd; aspecten van 'falen', 10 maal genoemd. *Slechts drie personen noemden ook een positieve emotie welke aan eenzaamheid verbonden kan zijn.*

Een component 'gevoelens en emotionele karakteristieken van eenzaamheid' ontbrak tot nu toe in het model van het begrip eenzaamheid. Als een van de

resultaten van het open gesprek mag gelden dat we beseffen dat deze component alsnog opgenomen dient te worden. Temeer daar deze emoties blijken bij te dragen aan een nadere herkenning van typen van eenzaamheid.

9.2 *De toetsing van de set hypothesen 2, betreffende soortgenoot of congruent validiteit* (zie par. 5.2) — Het is de bedoeling dat hierbij resultaten van de 'theoretische' operationalisering worden vergeleken met die van de empirische en de externe operationalisering. De samenhang tussen de resultaten van de operationalisering is weergegeven in Spearman's rangcorrelatie-coëfficiënten en te vinden in tabel 9.

Tabel 9: Toets op congruent validiteit

	eenzaamheidsschaal (1969); emp. operationalisering		externe operationalisering	
theor. operationalisering	r_s	p	r_s	p
factor E ₁	.43	.00	.49	.00
factor E ₂	.51	.00	.38	.00
factor E ₃	.59	.00	.21	.05
factor E ₄	.02	.43	.21	.05
factor E ₅	.23	.04	-.07	.29
factor E ₆	.17	.09	.30	.01
factor E ₇	-.54	.00	-.38	.00
factor E ₈	-.16	.11	.07	.28
factor E ₉	.33	.00	.11	.19
eenzaamheidsschaal (1969)	—	—	.31	.00

Noot: — de eenzaamheidsschaal (1969) is als enkelvoudige Likert-telscore in de analyse betrokken;

— de externe eenzaamheidsvariabele, zoals gecategoriseerd met vier eenzaamheidssituaties, is van ordinaal meetniveau.

Een redelijk deel van de in de tabel 9 opgenomen relaties, blijkt significant te zijn, ondanks de relatief kleine groep respondenten. Ook de sterkte van de samenhangen, bijv. tussen de empirische en externe variabele, maar ook tussen de empirische en de externe variabelen enerzijds én anderzijds de gemisaspecten van de theoretische operationalisering (E₁ t/m E₉) is niet onbelangrijk, mede gelet op de heterogene samenstelling van de groep ondervraagden. Aan de eisen m.b.t. soortgenoot validiteit lijkt hiermee redelijk voldaan te zijn.

9.3 *De toets op hypotsese 3a, betreffende de functie van het begrip eenzaamheid in de inhoudelijke theorie* (zie par. 5.3) — Een samenvattend overzicht van de verschillen in scoringen op de (empirische) eenzaamheidsschaal (1969),

voor de mensen uit verschillende categorieën van burgerlijke staat, is opgenomen in tabel 10.

Tabel 10: Verdeling van de verweduwden, ongehuwden, gescheiden en gehuwde mensen over de eenzaamheidsschaal (1969), de zgn. empirische operationalisering van eenzaamheid

	T	W	U	D	M
0 - meest eenzaam	17	6	2	7	2
1	17	3	8	3	3
2	11	2	3	1	5
3 - minst eenzaam	14	1	4	3	6
totaal	59	12	17	14	16

χ^2 (gehuwden - overigen) = 6.69

df = 3

$0.10 > p > 0.05$

Conform de verwachtingen scoren m.n. de verweduwden en gescheiden mensen hoger naar intensiteit van eenzaamheidsgevoelens, hoewel niet significant, op de empirische schaal, dan de gehuwde mensen die als controlegroep in het onderzoek betrokken waren.

Bij de externe beoordeling van de eenzaamheidssituatie treffen we een soortgelijke situatie aan: verweduwden en gescheiden mensen worden naar intensiteit van eenzaamheidsgevoelens hoger ingeschat dan mensen met een andere burgerlijke staat, vergelijk tabel 11. Het gevaar van contaminatie is bij dit soort inschattingen zeker aanwezig; de beoordelaar zou de weduwe, alleen reeds op grond van kennis van haar burgerlijke staat, als eenzaam kunnen inschatten.

Tabel 11: Verweduwden, ongehuwden, gescheiden en gehuwde mensen, zoals deze door de steekproef-contactpersonen zijn ingeschat naar situatie van al of niet eenzaam zijn; de zgn. externe operationalisering van eenzaamheid

	T	W	U	D	M
ja eenzaam, zonder meer	7	4	1	2	0
ja eenzaam, ondanks ingebouwde oplossingen	15	3	4	7	1
niet eenzaam, dankzij ingebouwde oplossingen	24	5	7	3	9
niet eenzaam, zonder meer	4	0	0	0	4
totaal	50*	12	12	12	14

* 9 personen konden niet worden ingeschat

χ^2 (gehuwden - overigen) = 15.6

df = 3

$p < 0.05$

We kunnen stellen dat de personen van verschillende burgerlijke staat zowel met behulp van de empirische als met de externe operationalisering verschillend worden geplaatst op de continua van sterkte der eenzaamheidsgevoelens. Hierbij scoren de weduwen sterkere eenzaamheidsgevoelens dan bijv. de ongehuwde en gescheiden mensen. Terwijl de gehuwden veelal de problematiek van eenzaamheid niet uit eigen ervaring kennen, althans minder sterk eenzaam blijken te zijn dan de andere categorieën. In dit opzicht functioneert de variabele eenzaamheid, zoals bedoeld.

Bezien we de verschillen welke burgerlijke staat met zich meebrengt t.a.v. de sub-aspecten van eenzaamheid. Hiervoor is een samenvattend overzicht opgesteld in tabel 12.

Tabel 12: Overzicht van de gemiddelde scoringen van verweduwd, ongehuwd, gescheiden en gehuwde mensen op (de Likertschalen betreffende) de aspecten E₁ t/m E₉ van de theoretische operationalisering van eenzaamheid; elk van deze deelschalen loopt van 0.00 (meest eenzaam) tot 4.00 (minst eenzaam)

	W	U m	U v	D m	D v	M m	M v
E ₁ - missen van partner	1.23	2.17	2.22	2.50	2.33	3.37	3.11
E ₂ - missen van gezelligheid, leegte	1.66	2.12	2.44	2.49	2.83	2.87	2.58
E ₃ - gevoelens van verlatenheid	1.84	2.40	2.19	2.46	2.66	2.87	2.43
E ₄ - (weg)rationaliseren eenzaamheid	2.06	1.91	2.07	1.99	1.72	1.83	2.29
E ₅ - mate van zelfbeklag	2.69	2.49	2.25	2.66	2.99	1.99	2.41
E ₆ - eenzaamheid als uitzichtloos	2.22	3.09	2.94	2.93	3.04	2.75	2.62
E ₇ - eenzaamheid als tijdelijk	3.15	2.99	2.62	2.79	3.38	2.71	2.62
E ₈ - eenzaamheid is oplosbaar	2.90	3.08	2.85	3.12	3.05	3.05	3.08
E ₉ - eenzaamheid is onoplosbaar; berusten	1.95	2.84	2.94	2.96	2.91	3.00	2.67

Er kan worden geconstateerd, dat de weduwen gemiddeld duidelijk meer instemmen met de gemisaspecten E₁, E₂ en E₃ dan welke van de andere categorieën ook. Het missen van de partner wordt door de weduwen zeer sterk benadrukt, veel sterker dan bij ongehuwde en gescheiden mensen. Wat betreft de mogelijkheden eenzaamheidsgevoelens (weg) te rationaliseren zijn de gescheiden vrouwen de meest opvallende categorie. Uit de tabel valt verder af te lezen, dat vrouwen eerder geneigd zijn over gevoelens van verlatenheid te spreken dan mannen. Dit geldt in de vergelijking voor weduwen, ongehuwde vrouwen en gehuwde vrouwen. De gescheiden vrouwen vormen in dit opzicht een uitzondering. Ongehuwde mannen en gescheiden mannen leggen daarentegen meer nadruk op gevoelens van leegte, ongezelligheid.

Het is hier niet de plaats nader in te gaan op al deze verschillen. We verwijzen naar de rapporten (de Jong-Gierveld, 1976, a, b), waarin op deze zaken meer

uitvoerig wordt ingegaan. Het bovenstaande maakt o.i. aannemelijk, dat de 'theoretische' operationalisering van eenzaamheid, zoals uitgewerkt met subdimensies en 9 E-factoren, zeker aanknopingspunten biedt voor inhoudelijk-theoretische uitbouw.

9.4 Toets op hypothese 3b, betreffende de functie van het begrip eenzaamheid in de inhoudelijke theorie (zie par. 5.3) – Als tweede deel van de toets op de functie van eenzaamheid in de inhoudelijke theorie (hypothese 3b), is een vergelijking tussen de samenhang eenzaamheid - depressieve gevoelens en eenzaamheid - woonrelaties in het onderzoeksdesign opgenomen. Volgens onze hypothese kan worden verwacht dat de eerstgenoemde samenhang sterker zal zijn dan de tweede. De aandacht moet daarbij speciaal worden gericht op de gemisaspecten van eenzaamheid. In tabel 13 zijn de resultaten van deze analyse opgenomen.

Tabel 13: Samenhang tussen de empirische, de theoretische en de externe operationalisering van eenzaamheid en respectievelijk woonrelaties en depressieve gevoelens

	woonrelaties		depressie	
	r_s	P	r_s	P
theor. operationalisering:				
E ₁ - missen partner	.28	.01	-.44	.00
E ₂ - missen van gezelligheid; leegte	.21	.05	-.41	.00
E ₃ - gevoelens van verlatenheid	.09	.23	-.41	.00
E ₄ - (weg)rationaliseren eenzaamheid	.04	.37	-.06	.31
E ₅ - mate van zelfbeklag	-.16	.10	-.17	.01
E ₆ - eenzaamheid als uitzichtloos	-.10	.22	-.39	.00
E ₇ - eenzaamheid als tijdelijk	-.11	.20	.35	.00
E ₈ - eenzaamheid is oplosbaar	-.07	.27	-.41	.00
E ₉ - eenzaamheid is onoplosbaar; berusten	.09	.23	-.32	.01
empirische operationalisering	.06	.31	-.41	.001
externe operationalisering	.15	.11	-.26	.02

Conform de verwachtingen treffen we een significante samenhang tussen woonrelaties en een deel van de gemisaspecten van eenzaamheid, in die zin dat mensen, die alleen wonen of op kamers wonen, relatief vaker instemmen met de items zoals gebundeld in de factoren E₁ (missen partner) en E₂ (missen gezelligheid), dan mensen die in gezinsverband leven.

Daar de variabele woonrelaties aanknoopt bij aspecten van de objectieve situatie zien we geen significante samenhangen met andere subaspecten van eenzaamheid. Dit is anders bij de relatie eenzaamheid - depressie. De samenhang tussen de gemisaspecten en depressieve gevoelens is sterker herkenbaar en significant, in vergelijking met woonrelaties. Gegeven het feit dat depressie

aansluit bij de subjectieve belevingswereld in het algemeen, zien we eveneens duidelijke én significante samenhangen met andere, subjectieve deelaspecten van de 'theoretische' eenzaamheids-operationalisering, zoals de perceptie van uitzichtloosheid en onoplosbaarheid. De hypothesen 3a en b kunnen niet verworpen worden.

Samenvattend kunnen we van elk der eenzaamheidsoperationaliseringën stellen dat ze bruikbaar zijn binnen de inhoudelijke theorie en daar een zekere verklaringswaarde bezitten. De hier ontwikkelde 'theoretische' operationalisering biedt daarnaast het grote voordeel dat nadere specificatie mogelijk is. Ten eerste binnen het begrip eenzaamheid zelf, alwaar een *typologie van eenzaamheidsvormen* is te construeren (de Jong-Gierveld, 1976, b), alsóók t.a.v. de verklaring van samenhangen tussen eenzaamheid enerzijds en andere begrippen uit de theorie anderzijds. In het vervolgonderzoek zullen echter ook verschillende aanpassingen op de 'theoretische' operationalisering noodzakelijk zijn. Zo dient subdimensie (1b) opnieuw bezien te worden, aangezien deze niet of nauwelijks empirisch herkenbaar bleek. Een nieuwe component 'emotionele karakteristieken' moet worden toegevoegd. De empirische operationalisering kan gezien het snelle en gemakkelijk gebruik én de bewezen predictieve validiteit, zeker ook gehandhaafd blijven.

10 Slotbeschouwing

De operationalisering van begrippen met een geladenheid zoals eenzaamheid, zal altijd een hachelijke zaak zijn. Met name daar waar de kloof tussen wetenschappelijke taal en alledaagse taal, tussen het wetenschappelijk bezig zijn en het recht doen aan de mens en *zijn* ervaringen, voelen en spreken overbrugd moet worden. Het is duidelijk dat operationaliseringën, die in een gestandaardiseerde vorm aan de respondenten zijn voorgelegd, minder ruimte laten voor de persoonlijke inbreng van de respondenten. Vandaar dat wij pleiten voor het gebruik van een combinatie van enerzijds gestandaardiseerde, anderzijds meer open benaderingen van het probleemveld. In dit onderzoek is daarin voorzien d.m.v. een informeel gesprek-'achteraf', d.w.z. na het duidelijk wegleggen van papier en pen.

Dit op symbolisch-interactionistische grondbeginselen opgebouwde open gesprek met de ondervraagden bood de onderzoekers de gelegenheid de gestandaardiseerde eenzaamheidsschalen op hun bereik te controleren. In grote lijnen stemmen de, in dat gesprek spontaan genoemde, aspecten van eenzaamheid overeen met de subdimensies zoals in de theoretische operationalisering uitgewerkt.

Er blijven echter ook vraagpunten. De eerste betreft de generaliseerbaarheid van de resultaten: er is gewerkt met een klein aantal ondervraagden, verdeeld

over een relatief groot aantal subcategorieën.

Een andere vraag is, in hoeverre het interviewgesprek over eenzaamheidsgevoelens los te koppelen valt van vroegere ervaringen met het uiten van eenzaamheidsgevoelens; in welke mate spelen niet in elk der gegeven antwoorden bij voorbaat aanpassings- en afweermechanismen een rol?

Vervolgens moeten we constateren dat het steeds weer in sociologisch onderzoek bijzonder moeilijk valt, het taboe-karakter van bepaalde onderwerpen te doorbreken en het geven van sociaal-wenselijke antwoorden te voorkomen. Speciale aandacht en zorg voor deze aspecten van interview-bias lijkt bij voortduur noodzakelijk te zijn.

Desondanks menen we dat de verkregen resultaten betreffende de operationalisering van het begrip eenzaamheid, het zinvol maken onze bevindingen reeds op dit moment te publiceren.

Noten

- 1 Voor nadere gegevens inzake construct-validiteit, het gebruik van hulpmiddelen, zoals een 'auxiliary theory' bij de operationalisering van theoretische constructs, zij men verwezen naar o.a.:
Cronbach & Meehl (1956), Loevinger (1957), Boesjes-Hommes (1970), Campbell & Fiske (1959), Costner (1969), Blalock (1968), Althauser, Heberlein & Scott (1971) en Swanborn (1973).
- 2 Inzake de waarnemingstheorie en een aantal van haar componenten zoals interview-bias, verwijzen we naar o.a. :
Sudman & Bradburn (1974), Raadschelders & Van der Zouwen (1976), Sermat & Smyth (1973), Freitag & Barry (1974) en Dijkstra (1976).

Literatuur

- Adams, M., *Single Blessedness*. London: Heineman, 1976.
- Althauser, R. P., Heberlein, T. A. & Scott, R. A., A causal assessment of validity: the augmented multitrait-multimethod matrix. In: H. M. Blalock (ed.), *Causal Models in the Social Sciences*. Atherton: Aldine, 1971, 374-399.
- Andrew, C. & Reeder, L. G., The dimensions of psychological well-being; a critical review. In: *Sociological Methods & Research*, 1975, 4, 189-214.
- Blalock, H. M., The measurement problem: a gap between the languages of theory and research. In: H. M. Blalock & A. B. Blalock (eds.), *Methodology in Social Research*. New York: McGraw-Hill, 1968, 5-27.
- Bleek, W., Enquête en participerende observatie. In: *Intermediair*, 1977, 13, nr. 31, 25-31.
- Blumer, H., What is wrong with social theory? In: Filstead, W. J., *Qualitative Methodology*. Chicago: Markham, 1973, 52-62.
- Blumer, H., *Symbolisch Interactionisme; perspectief en methode*. Meppel: Boom, 1974.
- Boesjes-Hommes, R. W., *De geldige operationalisering van begrippen*. Meppel: Boom, 1970.

- Bradley, R., *Measuring loneliness*. (Doctoral dissertation, Washington State University), Mich.: University Microfilms, 1969, no. 70-1048. Cited by V. J. Nerviano & W. F. Gross, Loneliness and locus of control for alcoholic males. In: *Journal of Clinical Psychology*, 1976, 32, 479.
- Bysterveldt, Q. M. van, *Een sociale voorziening en haar cliënten; een onderzoek naar de bystandsverlening aan vrouwelijke gezinshoofden*. Tilburg: Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool, 1975
- Campbell, D. T. & Fiske, D. W., Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. In: *Psychological Bulletin*, 1959, 56, 81-105.
- Coleman, P. G., *Psychological measures of well-being and predictors of well-being*. Nijmegen: Gerontologisch Centrum, Rapporten Verplaatsingsonderzoek bejaarden, no. 45, 1976.
- Costner, H. L., Theory, deduction and rules of correspondence. In: *American Journal of Sociology*, 1969, 75, 245-263.
- Cronbach, L. J. & Meehl, P. E., Construct validity in psychological tests. In: H. Feigl & M. Scriven (eds.), *The Foundations of Science and the Concept of Psychology and Psychoanalysis*. Minnesota Studies in Philosophy of Science, 1956.
- Denzin, N. K., *The Research Act*. Chicago: Aldine, 1970.
- Dijkstra, W., *Some determinants of interview-bias*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Vakgroep Methoden en Technieken, 1976.
- Freitag, C. B. & Barry, J. R., Interaction and interviewer bias in a survey of the aged. In: *Psychological Reports*, 1974, 34, 771-774.
- Glaser, B. G. & Strauss, A. L., *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine, 1967.
- Gordon, S., *Loneliness in America*. New York: Simon and Schuster, 1976.
- Jong-Gierveld, J. de, *De ongehuwden, een sociologisch onderzoek naar de levensomstandigheden en levensinstelling van ongehuwde mannen en vrouwen*. Alphen aan den Rijn: Samsom N.V., 1969.
- Jong-Gierveld, J. de, *De opzet van een instrumenteel-nomologisch onderzoek betreffende het begrip eenzaamheid*. Amsterdam: Vakgroep Methoden en Technieken, Vrije Universiteit, 1975.
- Jong-Gierveld, J. de, *Verslag van de pilot-fase van een operationaliseringsonderzoek; deel I. Poging tot vergelijking van de doelmatigheid van een aantal operationalisering van het begrip eenzaamheid*. Amsterdam: Vakgroep Methoden en Technieken, Vrije Universiteit, 1976 (a).
- Jong-Gierveld, J. de, *Verslag van de pilot-fase van een operationaliseringsonderzoek; deel II. Typen van eenzaamheid*. Amsterdam: Vakgroep Methoden en Technieken, Vrije Universiteit, 1976 (b).
- Knipscheer, C. P. M., Sociale integratie, een probleem voor oude mensen? In: *Nederlands Tijdschrift voor de Gerontologie*, 1975, 6, 138-148.
- Knipscheer, C. P. M., *Eenzaamheid van Alleenstaanden*. Nijmegen: Sociologisch Instituut, Katholieke Universiteit, 1974.
- Loevinger, J., Objective tests in the conceptual framework of psychological theory. In: *Psychological Reports, Monograph Suppl.*, 1957, 9.
- Moustakas, C. E., *Eenzaamheid*. Baarn: Ambo, 1976.
- Moustakas, C. E., *Liefde en eenzaamheid; alleen-zijn als beslissend moment van innerlijke groei*. Rotterdam: Lemniscaat, 1975.
- Nerviano, V. J. & Gross, W. F., Loneliness and locus of control for alcoholic males. In: *Journal of Clinical Psychology*, 1976, 32, 479-484.

- Nooy, A., Meten en wegen; kwantiteit en kwaliteit in de sociale wetenschappen. In: *Intermediair*, 1977, 13, 17, 1-9.
- Raadschelders, J. & Van der Zouwen, J., *De juistheid van interview-gegevens*. Amsterdam: Mededelingen van de Subfaculteit der Sociaal-Kulturele Wetenschappen van de Vrije Universiteit, no. 3, 1976.
- Seligman, M. E. P., *Helplessness, on depression, development and death*. San Francisco: Freeman & Company, 1975.
- Sermat, V., *Some situational and personality correlates of loneliness*. Symposium presented at the meeting of the Western Psychological Association, Anaheim, Californië, april 1973.
- Sermat, V. & Smyth, M., Content analysis of verbal communication in the development of a relationship: conditions influencing self-disclosure. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 26, 332-346.
- Sociaal en Cultureel Rapport-1976*, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976.
- Sonneveld, B., Observation-theory in loneliness-research. In: J. de Jong-Gierveld, *Verslag van de pilot-fase van een operationaliseringsonderzoek; deel II. Typen van eenzaamheid. Appendix A*. Amsterdam: Vakgroep Methoden en Technieken, Vrije Universiteit, 1976.
- Sudman, S. & Bradburn, N. M., *Response effects in surveys*. Chicago: Aldine, 1974.
- Swanborn, P. G., *Variabelen en hun meting*. Meppel: Boom, 1973.
- Tews, H. P., *Soziologie des Alterns*. Heidelberg: Quelle & Meyer, (2e druk), 1974.
- Vermeer, M. & Dresselhuys, C., *Alleen tussen velen; eenzame mensen over zichzelf*. Nijmegen: Gottmer's, 1976.
- Weiss, R. S., *Loneliness; the experience of emotional and social isolation*. Cambridge: MIT-Press, 1973.
- Wood, M. M., *Paths of loneliness, the individual isolated in modern society*. New York: Columbia University Press, 1953.